

MARCIN KRAWCZUK*

UNIwersytet Warszawski

MKRAWCZUK@UW.EDU.PL

ORCID: 0000-0001-7077-6427

PISMA OJCÓW KOŚCIOŁA W LITERACKIEJ SPUŚCIZNIE ETIOPSKIEGO KOŚCIOŁA ORTODOKSYJNEGO

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/TiCz.2019.035>

Streszczenie. Literatura etiopska w języku gə'əz stanowi objętościowo jedną z największych literatur chrześcijaństwa wschodniego. Znaczną jej część stanowią przekłady, wśród nich także tłumaczenia pism Ojców Kościoła. Dokładne określenie roli pism patrystycznych w literaturze etiopskiej łączy się jednak z szeregiem problemów natury filologicznej i kodykologicznej wynikających ze specyfiki intelektualnej działalności Etiopczyków na przestrzeni wieków. Tłumaczenia, zarówno dokonywane z greki, jak i z arabskiego, były poddawane wielokrotnym rewizjom, dokonywane tylko częściowo, celowo lub omyłkowo błędnie atrybuowane, ujmowane w tematyczne bądź oparte na kalendarzu liturgicznym kompilacje. Co więcej, pisma patrystyczne nigdy nie były traktowane priorytetowo przez badaczy literatury etiopskiej, w odróżnieniu od apokryfów starotestamentalnych czy dzieł kanoniczno-liturgicznych, a przede wszystkim od utworów oryginalnych. Oznacza to, że większość etiopskich tłumaczeń pism Ojców Kościoła pozostaje do dzisiaj w rękopisach. Wszystko to sprawia, że opisanie etiopskiej recepcji twórczości nawet najbardziej podstawowych autorów jak Jan Chryzostom czy Epifaniusz z Salamiны jest zadaniem bardzo trudnym. W niektórych przypadkach taka

---

* Adiunkt w Katedrze Języków i Kultur Afryki Wydziału Orientalistycznego Uniwersytetu Warszawskiego. Zainteresowania: rękopisy i literatura gyyz, historia Etiopskiego Kościoła Ortodoksyjnego, relacje islamu i chrześcijaństwa w Etiopii.

analiza może jednak przyczynić się do lepszego zrozumienia pewnych aspektów historii Etiopskiego Kościoła Ortodoksyjnego, a nawet wnieść istotne informacje do naszej wiedzy o greckim oryginale.

Słowa kluczowe: Etiopia; patrystyka; tłumaczenie; rękopisy; chrześcijaństwo wschodnie.

Abstract. The writings of the Church Fathers within the literary heritage of the Ethiopian Orthodox Church. Ethiopian literature written in the Ge'ez language is one of the largest literatures of the Christian East in terms of the number of works produced and preserved to the present days. Apart from original works, this literature is made up of translations of foreign works, among them the writings of the Church Fathers. However, the exact role played by these translations within the entire corpus of Ge'ez writings is quite difficult to determine due to various philological and codicological problems. These problems derive from the particularities of the Ethiopian intellectual tradition in the course of ages. The translations, which were made from either Greek or Arabic originals, were often revised, made only partially, falsely attributed, inserted into thematic or calendar-based compilations. Furthermore, patristic writings were never a priority for the scholars and editors of Classical Ethiopic literature, who focused rather on Old Testament apocrypha, canonical-liturgical works and especially on original Ethiopian literary production. This means that the majority of the Ethiopic translations of Church Fathers is still not edited and available only through manuscripts. In the light of the above, describing the Ethiopian reception of even most basic figures such as John Chrysostom or Epiphanius of Salamis is a very difficult task. In some cases such analysis may however contribute to a better understanding of certain aspects of the history of the Ethiopian Orthodox Church or even provide some additional information to our knowledge of the Greek originals.

Keywords: Ethiopia; patristics; translation; manuscripts; Oriental Christianity.

WPROWADZENIE

Pisma Ojców Kościoła od wielu dziesięcioleci stanowią zarówno przedmiot badań naukowych, jak również lekturę budującą wiarę chrześcijan, definiującą dogmaty i zawierającą nakazy moralne. Jednocześnie, jako powstałe w pierwszych wiekach chrześcijaństwa, należą one do wspólnego dziedzictwa wszystkich jego odłamów. Również w Etiopii, kraju położonym na rubieżach obszaru starożytnego chrześcijaństwa, pisma Ojców Kościoła zajmują poczesne miejsce w tradycji i duchowości.

Jednak mimo wyraźnej obecności w literackiej spuściźnie Etiopskiego Kościoła Ortodoksyjnego postaci i pism wielu Ojców, ich recepcja w tym kraju nie jest ciągle szeroko znana poza wąskim kręgiem badaczy¹. Z tego też powodu tradycja etiopska przeważnie nie jest w ogóle wspominana w leksykonach i podręcznikach patrologii.

Literatura etiopska spisywana w języku gyyz stanowi jedną z największych objętościowo literatur Wschodu Chrześcijańskiego². Istotną jej część stanowią przekłady rozmaitych pism chrześcijańskich dokonywane z greki (do około VII wieku) bądź z arabskiego (po XIII wieku)³. Cała ta ogromna spuścizna dochowała się do naszych czasów w postaci tysięcy pergaminowych rękopisów, które od XIX wieku są sukcesywnie wydawane i opracowywane⁴.

Wśród tych rękopisów nie brakuje takich, które zawierają teksty Ojców Kościoła. Mimo to próba syntetycznego ujęcia tego aspektu etiopskiej tradycji literackiej wiąże się z szeregiem praktycznych i metodologicznych problemów⁵. Wydawanie tekstów patrystycznych nie było

---

¹ W piśmiennictwie polskim tematyka ta była podejmowana bardzo rzadko. Wymienić można hasło „Etiopska literatura patrystyczna” w: M. Starowieyski, *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa Wschodu*, Warszawa 1999, kol. 64–68 oraz wprowadzenie do tłumaczenia etiopskiej wersji jednej z homilii Euzebiusza z Heraklei: R. Zarzeczny, *Euzebiusz z Heraklei. Homilia [efeska] z etiopskiej antologii patrystycznej Qerellos (Eusebius Heracleensis, Homilia, CPG 6143)*, „Vox Patrum” 57 (2012), s. 781–792.

² Zwięzły zarys historii literatury gyyz zob. M. Krawczuk, *O piśmiennictwie etiopskim w języku gyyz*, „Literatura na Świecie” (2014) 7/8, s. 245–271.

³ Na temat roli i sposobu funkcjonowania tłumaczeń w literaturze etiopskiej zob. A. Bausi, A. Camplani, *New Ethiopic documents for the history of Christian Egypt*, „Zeitschrift für Antikes Christentum/Journal of Ancient Christianity” 17 (2013), 2, s. 215–247.

⁴ Najbardziej aktualny stan wiedzy na temat rękopisów etiopskich znaleźć można w: A. Bausi (red.) *Comparative oriental manuscript studies. An introduction*, Hamburg 2015, s. 46–48, 154–174, 287–291, 484–486.

⁵ W niniejszym tekście świadomie nie poruszam kwestii obecności w Etiopii wczesnochrześcijańskich dzieł anonimowych czyli na przykład apokryfów i dzieł o charakterze kanonicznym. Jest to kwestia z pewnością bardzo ważna, natomiast zagadnienie to wymagałoby obszernego potraktowania i z pewnością przesłoniłoby temat, który osobiście uważam za istotny i niedostatecznie podejmowany, czyli etiopskiej recepcji konkretnych wczesnochrześcijańskich autorów.

nigdy priorytetem badaczy literatury etiopskiej, być może dlatego, że (na pozór) wnoszą one niewiele do wiedzy o samej Etiopii. W związku z tym konieczne jest sięganie do katalogów rękopisów i samych rękopisów. Teksty poszczególnych autorów są zwykle rozsiane po wielu manuskryptach odległych w czasie i przestrzeni. Dodatkowo sam przekaz tekstów jest poważnie komplikowany przez etiopską praktykę tłumaczeniową: dokonywanie przekładów częściowych, kompilowanie fragmentów w większe całości tematyczne czy zmiany w atrybucji.

1. MIEJSCE PISM PATRYSTYCZNYCH W LITERATURZE ETIOPSKIEJ I SPOSÓB JEJ TRANSMISJI

Jak wspomniano, Etiopia znajdowała się na peryferiach chrześcijańskiej *oikoumene*. Izolacja wynikająca z warunków geograficznych (do dzisiaj tereny, gdzie dominuje chrześcijaństwo ortodoksyjne, to przede wszystkim wyżyny i góry) pogłębianą była z czasem przez niesprzyjające okoliczności historyczne. Szczególnie brzemiennie w skutkach było odcięcie Cesarstwa Etiopskiego przez muzułmanów od Morza Czerwonego, tradycyjnego „okna na świat”. Mimo to od starożytności istniały szlaki, którymi literatura chrześcijańska docierała do tej odległej krainy.

Przed wszystkim Etiopia stale utrzymywała łączność z chrześcijańskim Egiptem. Podstawową przyczyną tego stanu rzeczy był fakt, iż od starożytności aż do lat 50. XX wieku Kościół Etiopski był diecezją podporządkowaną administracyjnie patriarchatowi w Aleksandrii. Głową kościoła był każdorazowo delegowany przez patriarchę mnich koptyjski⁶. Metropolici pełnili przede wszystkim rolę ceremonialną i rzadko wchodziłi w spory z miejscowymi mnichami, niemniej jest prawie pewne, że przybywając do Etiopii wraz ze swoim orszakiem, przywozili ze sobą także teksty religijne⁷. W konsekwencji, praktycznie wszystkie dzieła religijne, niebędące oryginalnym wytworem etiopskim, zostały przejęte

⁶ Ayele Taklahāymānot, *The Egyptian metropolitan of the Ethiopian Church*, „Orientalia Christiana Periodica” 54 (1988), s. 183–188.

⁷ D. Crummey, *Church and nation: the Ethiopian Orthodox Tāwahedo Church (from the thirteenth to the twentieth century)*, w: *Cambridge history of Christianity*. Vol. 5, *Eastern Christianity*, red. M. Angold, Cambridge 2008, s. 467–469.

z tradycji literackiej kościoła egipskiego i przetłumaczone z greki bądź języka arabskiego⁸.

Poszczególne teksty patrystyczne przełożone na język gyyz nie funkcjonowały samodzielnie, ale zazwyczaj były włączane wraz z innymi utworami do większych kompilacji⁹. Tego rodzaju kompilacje miały w miarę ustaloną zawartość, która była reprodukowana w kolejnych rękopiśmiennych kopiach całości zbioru¹⁰. Ostatnie lata przyniosły także duży postęp w badaniach kodykologicznych. W jego wyniku między innymi stwierdzono, że wiele rękopisów dotychczas uznawanych za jednolite kodeksy jest w istocie „klockami” złożonymi z jednostek kodykologicznych powstałych w zupełnie różnych epokach¹¹.

Tak skomplikowany proces transmisji skutkowałam różnymi zniekształceniami, które współcześnie często poważnie utrudniają prawidłową identyfikację tłumaczonych tekstów, w tym patrystycznych. Można wyróżnić przynajmniej trzy grupy tego rodzaju problemów.

Mogło się po pierwsze zdarzyć, że z niejasnych dla nas dziś przyczyn została przetłumaczona jedynie część dzieła. Taki los spotkał na przykład *Scala Paradisi* Jana Klimaka. Dotychczas w Etiopii zidentyfikowano jedynie tłumaczenie części piątej¹².

W niektórych przypadkach w trakcie tłumaczenia zagubiła się oryginalna atrybucja dzieła lub zostało ono błędnie przyporządkowane innemu autorowi. Z takim zjawiskiem mamy do czynienia w przypadku etiopskiej wersji *Listu 70* Cypriana z Kartaginy, o którym dziele będzie jeszcze mowa poniżej.

---

⁸ E. Cerulli, *La letteratura etiopica*, Milano 1968, s. 26–29.

⁹ Na temat tego fenomenu zob. A. Bausi, *A case for multiple text manuscripts being “corpus organizers”*, “Manuscript Cultures” (2010) 3, s. 34–36.

¹⁰ Stosunkowo rzadko zdarza się, że ten sam tekst trafił do więcej niż jednej kompilacji. Homilia maryjna Proklosa z Konstantynopola (CPG 5800) została włączona do florilegium *Qerellos*, ale występuje też w homiliarzu EMMML 1763 (f. 96a–106a).

¹¹ A. Bausi, *Composite and multiple text manuscripts: the Ethiopian evidence*, w: *One-volume libraries – composite and multiple text manuscripts*, red. M. Friedrich, C. Schwarke, Berlin 2016, s. 111–153.

¹² Por. R. Beylot, *Un témoin éthiopien inédit du Gradus 5 de Jean Climaque*, w: *Pensée grecque et sagesse d’Orient*, red. A.-M. Amir Moezzi, Brepols 2009, s. 89–107.

Zdarza się wreszcie, że napotyka się na ślady obecności ważnego dla tradycji Kościoła autora, ale brak jest jakichkolwiek w Etiopii jakichkolwiek jego tłumaczeń. Takim jest chociażby przypadek Orygenesusa. Nie zostało dotychczas zidentyfikowane żadne z jego pism w języku gyyz, jego imię zostało natomiast wspomniane w *Māṣḥafā məstīr* („Księga tajemnic”) – napisanym około 1424 roku katalogu herezji¹³.

2. WZESNE HOMILIARZE PATRYSTYCZNE

Istnieje niewielka grupa stosunkowo starych (czyli pochodzących z XIV i XV wieku) rękopisów zawierających wybór rozmaitych homilii. Najstarszym tego rodzaju zbiorem jest *Qerellos*¹⁴. Składają się nań kazania i listy o charakterze głównie trynitarnym i chrystologicznym. Razem stanowią one wykład teologii miafizycznej, antynestoriańskiej i odrzucającej ustalenia soboru chalcedońskiego, której Kościół etiopski wierny jest do dzisiaj. Jego nazwa pochodzi od imienia Cyryla Aleksandryjskiego, którego pisma stanowią trzon kompilacji. Za jego wydawcą przyjmuje się, że zasadniczy tekst został przetłumaczony z greki ok. V–VI wieku.

Ponadto, istnieje pewna liczba podobnie datowanych homiliarzy, które jednak nie posiadają wspólnego wyróżniającego tytułu, różnią się także między sobą zawartością. Niestety poświęcono im w literaturze fachowej niewiele uwagi i większość tekstów w nich zawartych pozostaje niewydana. Zdają się one łączyć homilie patrystyczne z oryginalnymi ho-

¹³ G. Lusini, *Tradizione origeniana in Etiopia*, w: *Origeniana octava: Origen and the Alexandrian tradition: papers of the 8th International Origen Congress, Pisa, 27–31 August 2001*, red. L. Perrone, Leuven 2003, s. 1177–1184.

¹⁴ To bardzo obszerne (zajmujące w rękopisach ok. 100 folio) dzieło zostało wydane w sześciu częściach przez niemieckiego orientalistę Bernda Manuela Weichsera: *Qerellos I: Der Proshonetikos “Über den rechten Glauben” des Kyrillos von Alexandrien an Theodosios II*, Glückstadt 1973; *Qerellos II : Der Proshonetikos “Über den rechten Glauben” des Kyrillos von Alexandrien an Arkadia und Marina*, Stuttgart 1993; *Qerellos III : Der Dialog “Dass Christus einer ist” des Kyrillos von Alexandrien*, Wiesbaden 1977; *Qerellos IV 1: Homilien und Briefe zum Konzil von Ephesos*, Wiesbaden 1979; *Qerellos IV 2: Traktate des Epiphanius von Zypern und des Proklos von Kyzikos*, Wiesbaden 1979; *Qerellos IV 3: Traktate des Severianos von Gabala, Gregorios von Neokaisareia und Kyrillos von Alexandrien*, Wiesbaden 1980.

miliami etiopskimi. Najbardziej znanym rękopisem z tej grupy jest EMMML 1763 oraz niemal identyczne z nim EMMML 8509 i BritLib Orient. 8192¹⁵. Tekst tego homiliarza doczekał się pewnej liczby opracowań¹⁶.

Innym rękopisem z tej grupy jest przechowywany w Schøyen Collection w Oslo kodeks o numerze inwentarzowym Schøyen ms. 1882¹⁷. Inaczej niż w przypadku EMMML 1763 rękopis prawie nie zawiera tekstów powstałych w Etiopii a jedynie tłumaczenia autorów takich jak Jan Chryzostom, Jakub z Sarug czy Efrem Syryjczyk. Podobny zestaw autorów znajdujemy w rękopisie BritLib Orient. 774. W ostatnich latach niemiecka misja naukowa Ethio-SPaRe odkryła w prowincji Təgray na północy kraju dwa dotychczas nieznanne homiliarze tego typu¹⁸.

Brak wydań krytycznych nie pozwala jednoznacznie stwierdzić, które z tekstów należą do starszej warstwy tłumaczonej z greki, które zaś do młodszej tłumaczonej z arabskiego. Niewątpliwie teksty z obu warstw współistnieją ze sobą w tej grupie homiliarzy¹⁹. Warto wreszcie

---

¹⁵ Skróty stosowane w sygnaturach rękopisów: EMMML = Ethiopian Manuscript Microfilm Library (Collegeville, USA) BritLib = British Library (Londyn), BN Éth. = Bibliothèque nationale (Paryż), fonds Éthiopien, BN d'Abb. = Bibliothèque nationale (Paryż), fonds d'Abbadie, ANL = Accademia nazionale dei Lincei (Rzym), Tānāsee = rękopisy z klasztorów w okolicach jeziora Tānā zmikrofilmowane pod kierunkiem Ernsta Hammerschmidta, mikrofilmy obecnie przechowywane w Staatsbibliothek w Berlinie.

¹⁶ Spośród tekstów *stricte* patrystycznych zawartych w homiliarzu opracowano dotychczas zaledwie jeden: O.Raineri, Tedros Abraha, *Filone di Carpasia: un'omelia pasquale trasmessa in Etiopia*, w: *Εὐκοσμία Studi miscellanea per il 75o di Vincenzo Poggi S. J.*, red. V. Ruggieri, L. Pieralli, Soveria Mannelli 2003, s. 377–398.

¹⁷ Opis zawartości rękopisu zawdzięczam uprzejmości prof. Rafała Zarzecznego.

¹⁸ Opis rękopisów zdigitalizowanych w ramach projektu Ethio-SPaRe dostępny jest w formie bazy *online*: <http://mycms-vs03.rz.uni-hamburg.de/domlib/content/main/manuscript/manuscript.xml>. Sygnalizowane tu rękopisy zostały oznaczone sygnaturami AP-005 i MY-002.

¹⁹ To współistnienie tekstów skutkuje między innymi pewną niestabilnością terminologii teologicznej w języku gyyz. Przykładowo, termin φύσις oddawany jest jako *həllawə* w tekstach tłumaczonych z greki, ale jako *ṭabāyāʾ* w tekstach tłumaczonych z arabskiego. Ten pierwszy termin jest rzeczownikiem utworzonym od czasownika *hal-lāwā* „być, stawać się”, ten drugi prostą transkrypcją arabskiego *طَبِيعَة*. Podobnie jak w starożytnym chrześcijaństwie, wynikające w dużej mierze z kwestii lingwistycznych różnice w interpretacji owocowały sporami natury teologicznej i politycznej.

wspomnieć, że w większości rękopisów z tej grupy teksty ułożone są w porządku kalendarzowym według używanego w Etiopii kalendarza²⁰.

3. PISMA PATRYSTYCZNE JAKO NARZĘDZIE POLEMIKI. CASUS HAYMANOTÄ 'ABÄW

Niewydane do dzisiaj dzieło *Haymanotä 'abäw* („Wiara ojców”) to najobszerniejsza znana w Etiopii kompilacja pism patrystycznych²¹. Została ona przetłumaczona z języka arabskiego²². Formalnie ma ono charakter kompilacji, zawiera bowiem wypisy z dzieł Ojców poświęcone głównie zagadnieniom Trójcy Świętej i Wcielenia. Dobór autorów i treść pozwalają domyślać się, że intencją kompilatora była apologia teologii przechalcedońskiej. Zarazem, zestaw autorów jest stosunkowo nietypowy. Obok autorów świata greckiego (Bazyli Wielki, Grzegorz z Nyssy, Sewer z Antiochii) i syryjskiego (Efrem) doskonale znanych w tradycji etiopskiej znajdujemy oto autorów z kręgu łacińskiego jak biskupi Rzymu Innocenty czy Juliusz, w literaturze etiopskiej zupełnie niezaświadczonych.

Dzieło nabrało istotnego znaczenia w okresie działania misji jezuickiej w Etiopii tj. w latach 1557–1632²³. Jednym z celów misji było skłonienie Etiopczyków do zawarcia unii z Kościołem Rzymskim. Misja etiopska różniła się zasadniczo od podobnych przedsięwzięć zakonu w innych zakątkach świata, była bowiem prowadzona w kraju o wielowie-

²⁰ Przykładowo, w rękopisie EMMML 1763 na f. 129a–132a znajduje się przypisana Filoksenowi z Mabbug homilia o ofiarowaniu Jezusa w Świątyni. Homilia datowana jest na ósmy dzień miesiąca *yäkkatit* (czyli 16 lutego), kiedy to święto ofiarowania Jezusa w Świątyni obchodzone jest w Etiopii także współcześnie.

²¹ Tekst nie posiada wydania krytycznego. Najstarszymi rękopisami są BritLib Orient. 783 (1695 r.), BN Éth. 111 (w katalogu datowany na XVI w., ale jest to prawdopodobnie błąd), EMMML 3459 (1671 r.), Ṭānāsee 182 (druga połowa XVII w.).

²² Arabski oryginał funkcjonuje pod tytułem *I'tirāf al-abā'* i również nie doczekał się dotychczas wydania. Powstał w środowisku koptyjskim ok. roku 1078. Na jego temat zob. G. Graf, *Geschichte der christlichen arabischen Literatur*. Bd. 2, Città del Vaticano 1947, s. 321–323.

²³ Literatura dotycząca tej misji jest niezwykle obszerna. Najbardziej aktualny stan wiedzy podaje: A. Martínez d'Alós-Moner, *Envoys of a human God: the Jesuit mission to Christian Ethiopia, 1557–1632*, Leiden 2015.

kowych i dobrze zakorzenionych tradycjach chrześcijańskich. Uzbrojeni w znajomość gyyz jezuita przystąpili do studiowania etiopskich pism i prowadzenia teologicznych debat z miejscowymi uczonymi. Dla Etiopczyków była to pierwsza poważna próba konfrontacji swoich doktryn teologicznych z inną odmianą chrześcijaństwa. We wcześniejszych okresach zdarzały się w Kościele etiopskim spory teologiczne, ale miały wyłącznie charakter wewnętrzny.

Haymanotä 'abäw było w tych debatach ważnym punktem odniesienia dla obu stron. Poważane przez Etiopczyków a jednocześnie zawierające pisma autorów, których prawowierność nie podlegała wątpliwości katolickiego punktu widzenia, dawało jezuitom sposobność do przekonania Etiopczyków do ich pozycji teologicznej. Posunięto się nawet do tego, że jeden z jezuitów, Antonio Fernandes (1567–1642), dokonał rewizji kompilacji, aby zniwelować jej antychalcedoński charakter. Etiopczycy zaś nie pozostali dłużni i wkrótce po wygnaniu jezuitów z kraju dokonali następnej rewizji tekstu²⁴.

Przykład *Haymanotä 'abäw* pokazuje, jak ważna była tradycja patrystyczna dla etiopskich chrześcijan, przy okazji także uzmysławia kluczową rolę analizy filologicznej kościelnych tekstów dla zrozumienia historii chrześcijaństwa w Etiopii. To właśnie bowiem dokładne porównanie zachowanych rękopisów pozwoliło wyróżnić kilka recenzji całego zbioru, dając tym samym wgląd w sposób argumentacji teologicznej obu stron sporu²⁵.

4. PISMA PATRYSTYCZNE WŁĄCZONE DO LITURGII KOŚCIOŁA

Etiopski Kościół Ortodoksyjny posiada wiele tekstów liturgicznych. Są wśród nich zarówno tłumaczenia jak i teksty oryginalne²⁶. Sama litur-

---

²⁴ L. Cohen, *The missionary strategies of the Jesuits in Ethiopia (1555–1632)*, Wiesbaden 2009, s. 122–124.

²⁵ Por. E. Cerulli, *I manoscritti etiopici della Biblioteca Nazionale di Atene*, "Rassegna di Studi Etiopici" 2 (1942) 2, s. 184–185. W artykule tym wyróżniono cztery recenzje dzieła. Co ciekawe, również arabski oryginał w pewnym momencie przeszedł podobny proces "katolicyzacji".

²⁶ Przegląd najważniejszych etiopskich ksiąg liturgicznych zob. np. E. Fritsch,

gia etiopska ukształtowała się pod dużym wpływem liturgii koptyjskiej, ale cechuje ją także bardzo wyraźny komponent autochtoniczny, będący wyrazem religijnej wrażliwości mieszkańców Wyżyny Abisyńskiej.

Ważną część liturgii etiopskiej stanowią hymny, które tradycja łączy w pięcioksiąg przypisywany na poły legendarnemu świętemu imieniem Yared. Hymny te mają głównie genezę biblijną, ale zawierają też fragmenty przejęte z pism patrystycznych, niektóre nawet zaopatrzone w stosowną identyfikację²⁷.

Kazania pochodzące z tradycji patrystycznej są również wplecione w jedną z najważniejszych ksiąg liturgicznych, jaką jest *Gəbrä ḥəməmat* (dosłownie „Liturgia boleści”) odczytywana w kolejne dni Wielkiego Tygodnia. Wśród kazań zawartych w księdze znalazły się między innymi homilie Jana Chryzostoma, Seweriana z Gabala, Atanazego Wielkiego czy Jakuba z Sarug²⁸.

5. ZNACząCA NIEOBECNOŚĆ. CASUS OJCÓW ŁACIŃSKICH

Jak wspomniano, Kościół etiopski pozostawał przez wieki pod przemożnym wpływem, a do połowy XX wieku także pod administracyjną kontrolą, patriarchatu aleksandryjskiego. Oznacza to między innymi, że ogromna większość tekstów tłumaczonych na język gyyz wcześniej musiała funkcjonować w Egipcie²⁹. Transfer tekstów do Etiopii dokonywał się przede wszystkim za pośrednictwem przybywających regularnie koptyjskich metropolitów, w mniejszym stopniu za pośrednictwem pojedynczych egipskich mnichów migrujących do Etiopii czy klasztorów etiopskich na terenie Egiptu. W konsekwencji do Etiopii trafiały głównie te teksty patrystyczne, które cieszyły się po-

---

The liturgical year and the lectionary of the Ethiopian Church, „Warszawskie Studia Teologiczne” 12 (1999), s. 71–116.

²⁷ Tedros Abraha, *Quotations from patristic writings and references to early Christian literature in the books of St. Yared*, „Le Muséon” 122 (2009), s. 331–404.

²⁸ Brak edycji krytycznej. Najstarszym znanym rękopisem jest pochodzący z XV wieku EMMML 1765.

²⁹ Najistotniejszym poza Aleksandrią miejscem dokonywania tłumaczeń tekstów była Jerozolima, gdzie od co najmniej XIV wieku istniało skupisko mnichów etiopskich.

ważaniem w Aleksandrii, jak choćby omawiane już homilie Cyryla Aleksandryjskiego.

Niepodważalne i głębokie zakorzenienie chrześcijaństwa etiopskiego w tradycji wschodniej nie oznacza oczywiście, że do literatury etiopskiej nie przenikały wątki z tradycji zachodniej. Często jednak przybywały one już w formie zniekształconej i przez to są trudne do zidentyfikowania. Wydaje się, choć temat ten nie doczekał się dotychczas pogłębionego studium, że do Etiopii mogły trafiać teksty pochodzenia łacińskiego z pominięciem Aleksandrii jako stadium pośredniego. Ciekawym przykładem jest *Dərsanä mahyäwi* („Homilia o dającym życie [tj. Chrystusie]”). Niektóre rękopisy tej niewydanej homilii pasyjnej zawierają wprost imiona Brygidy Szwedzkiej, Mechtyldy z Hackeborn i Elżbiety Węgierskiej³⁰.

Podobnie intrygujący wątek znajdujemy w niektórych rękopisach *Täämmärä Maryam* („Cuda Maryi”), niezmiernie popularnego zbioru opowieści o cudach dokonanych za sprawą Maryi. Katolickie pochodzenie wielu z tych opowieści jest ponad wszelką wątpliwość dowiedzione³¹. Niekiedy sprawiało ono etiopskim tłumaczom pewien kłopot ze względu na niezajomość teologii rzymskokatolickiej. Przykładowo, niektóre recenzje zbioru zawierają opowieść o zakonnicy uratowanej przez Maryję z czyśćca. Kościół etiopski nie zna jednak idei czyśćca i filologiczna analiza odpowiednich rękopisów pokazuje duże trudności, na jakie natrafili etiopscy tłumacze w związku z odpowiednim oddaniem tego terminu³².

Dużą rzadkością są natomiast etiopskie tłumaczenia tych wczesnochrześcijańskich pisarzy, którzy swoje dzieła tworzyli po łacinie. Takim interesującym przykładem jest tłumaczenie *Listu 70* (CPL 50) Cypriana z Kartaginy, który został włączony do niektórych rękopisów *Senodos* czyli najważniejszego etiopskiego kodeksu prawa kanonicznego, będącego kompilacją tekstów patrystycznych, dzieł pseudoapostolskich i akt soborowych. Również i to tłumaczenie zostało dokonane z języka greckiego. Bardzo

---

³⁰ O. Raineri, *Omelia del Salvatore (Trattato etipico sulla passione di Cristo)*, „Orientalia Christiana Periodica” 77 (2011) 1, s. 93–151. Wybrane rękopisy: BN d’Abb. 40, Tānāsee 76, ANL 14.

³¹ Poświęcona jest temu monografia: E. Cerulli, *Il libro etiopico dei Miracoli di Maria e le sue fonti nelle letterature del Medio Evo latino*, Roma 1947.

³² Getatchew Haile, *The intrusion of the theology of Purgatory in the Ethiopian Orthodox Church*, „Analecta Bollandiana” 130 (2012) 2, s. 306–314.

symptomatyczne, że do czasu opublikowania krytycznej edycji dzieło to pozostawało nierozpoznane, choć opisano je w co najmniej kilku katalogach rękopisów etiopskich³³.

6. PATERICON

Postaci egipskich Ojców Pustyni cieszyły się w Etiopii olbrzymim prestiżem, a związane z nimi pisma były tłumaczone już w najstarszej fazie piśmiennictwa w języku gyyz³⁴. Etiopczykom nie chodziło jedynie o walory duchowe tych pism. Opierając się na genealogiach monastycznych, w których starsi mnisi udzielają młodszym swoistej inicjacji do życia zakonnego, Etiopczycy wywodzili rodowody swoich rodzimych mnichów bezpośrednio od Ojców Pustyni³⁵.

W 1967 roku belgijski franciszkanin Victor Arras opublikował obszerny tekst etiopski wraz z francuskim tłumaczeniem zawierający między innymi pewną ilość materiałów patrystycznych. Dzieło, któremu wydawca nadał łaciński tytuł *Patericon*³⁶, wydaje się nie mieć w oryginale ustalonego tytułu. W incipitach poszczególnych rękopisów³⁷ określane jest jako *Gännät* („Raj” lub „Ogród”) bądź *Zena ’abāw* („Opowieść/historia ojców”).

Na treść dzieła składają się apoftegmaty, cytaty (*verba*) i dialogi autorstwa Ojców Kościoła i Ojców Pustyni. Wyimki z tekstów patrystycznych dotyczą głównie tematyki, ascetycznej, dlatego też całe dzieło można zaklasyfikować jako literaturę monastyczną.

³³ A. Bausi, *L'Epistola 70 di Cipriano di Cartagine*, „Aethiopica” 1 (1998), s. 101–130.

³⁴ W Aksum przetłumaczono z greki między innymi żywot Antoniego Wielkiego, por. R. Zarzeczny, *Some remarks concerning the Ethiopic recension of the "Life of Antony"*, „Orientalia Christiana Periodica” 79 (2013) 1, s. 37–60.

³⁵ G. Lusini, *Le monachisme en Éthiopie. Esquisse d'une histoire*, w: *Monachismes d'Orient. Images, échanges, influences*, red. F. Jullien, M.-J. Pierre, Turnhout 2011, s. 133–147.

³⁶ V. Arras (wyd. i tłum.), *Patericon Aethiopice*, Louvain 1967 (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 277–278, Scriptorum Aethiopicum 53–54).

³⁷ Wybrane rękopisy: BN Éth. 118, BN d'Abb 75, Brit Lib Orient. 767.

Kompilacja została przetłumaczona z arabskiego, zaś jej najstarsza wersja rękopiśmienna pochodzi z XV wieku³⁸. Jako przykłady zwartych w tym zbiorze tekstów patrystycznych wskazać można m.in.: homilię Efrema Syryjczyka o życiu zakonnym (BN Éth 118, f. 154), homilię Jakuba z Sarug o aniele i złodzieju (Brit Lib Orient. 767, f. 166a) czy wybór homilii Ewagriusza Pontyjskiego (BN d'Abb 75, f. 172r).

Jak ukazuje powyższy przykład, bardzo bogata etiopska literatura monastyczna może również być owocnie badana pod kątem obecności tekstów patrystycznych.

7. POPULARNOŚĆ POSZCZEGÓLNYCH OJCÓW I JEJ UWARUNKOWANIA

Przy obecnym stanie wiedzy można pokusić się jedynie o stosunkowo ogólne stwierdzenia dotyczące popularności niektórych pism Ojców w Etiopii przy nieraz kompletnej nieznajomości innych. Stosunkowo klarowna metoda określenia wpływu danego pisarza na Kościół etiopski może polegać na oszacowaniu liczby rękopisów przekazujących jego dzieła. Wymaga to jednak drobiazgowej pracy filologicznej polegającej na identyfikacji przekazywanych w tradycji etiopskiej dzieł i oddzieleniu dzieł autentycznych od fałszywych atrybucji.

Tego rodzaju praca została dotychczas wykonana w zasadzie jedynie dla Jana Chryzostoma³⁹. Autor ten prawdopodobnie cieszy się największym obok Cyryla Aleksandryjskiego autorytetem. Jego popularność była tak wielka, że doczekał się on nawet hagiografii wzorowanej na etiopskich żywotach świętych, niemającej wiele wspólnego z rzeczywistą biografią Chryzostoma, a raczej będącą kompilacją z rozmaitych dzieł

---

³⁸ Por. J.-M. Sauget, *Un exemple typique des relations culturelles entre l'arabochrétien et l'éthiopien: un «Patericon» récemment publié*, w: *IV Congresso Internazionale di Studi Etiopici (Roma, 10-15 aprile 1972)*, Roma 1974, red. E. Cerulli, s. 321-388.

³⁹ Próba zarysowania dossier Jana Chryzostoma w Etiopii zob. G. Lusini, *Apunti sulla patristica greca di tradizione etiopica*, "Studi Classici e Orientali" 38 (1989), s. 479-491; D. V. Proverbio, *La recensione etiopica dell'omelia pseudocrisostomica de ficu exarata ed il suo tréfonds orientale*, Wiesbaden 1998, s. 59-90.

historiograficznych znanych Etiopczykom⁴⁰. O ile jednak pisma Cyryła zostały przetłumaczone z greki jeszcze w czasach aksumskich, przyswojenie dzieł Jana Chryzostoma przypada na okres po XIV wieku i wiąże się ze wzmożoną w tym okresie aktywnością polegającą na tłumaczeniu tekstów z języka arabskiego na gyyz.

Nieco inaczej przedstawia się problem obecności w Etiopii innego Ojca otaczanego wielką czcią – Efrema Syryjczyka. Jego popularność w Etiopii bez wątpienia ma związek z kontaktami Etiopczyków z chrześcijańską kulturą syryjską. Kwestia ta jest wysoce kontrowersyjna⁴¹. Osią tego sporu pozostaje pytanie, na ile pewne podobieństwa pomiędzy kulturą etiopską a syryjską (w tym też obecność autorów syryjskich w literaturze gyyz) wynikają z bezpośrednich kontaktów przedstawicieli obu wspólnot, na ile zaś wynikają one z czerpania ze wspólnego wczesnochrześcijańskiego dziedzictwa bądź są one skutkiem transmisji za pośrednictwem chrześcijańskiej kultury arabskiej. Niezależnie od tej debaty, faktem bezspornym jest obecność w literaturze gyyz licznych tekstów przypisywanych Efrenowi Syryjczykowi. Również jeden z najpopularniejszych etiopskich hymnów maryjnych, *Wəddase Maryam* („Pochwała Maryi”) został według etiopskiej tradycji objawiony Efrenowi⁴². Innym autorem syryjskim doskonale znanym w tradycji etiopskiej jest Jakub z Sarug⁴³.

Jak już sygnalizowano powyżej przy okazji omawiania *Haymanotä 'abäw*, działalność translatorska wiązała się niekiedy z konkretnymi wy-

⁴⁰ W. Witakowski, *The Ethiopic life of John Chrysostom*, w: *Chrysostomosbilder in 1600 Jahren: Facetten der Wirkungsgeschichte eines Kirchenvaters*, red. M. Wallraff, R. Brändle, Berlin–New York 2008, s. 223–231. Jako ciekawostkę można dodać, że etiopska wersja przydomka Chryzostom, czyli Afäwärq, jest popularnym imieniem męskim wśród etiopskich chrześcijan.

⁴¹ Na ten temat por. W. Witakowski, *Syrian influences in Ethiopian culture*, „*Orientalia Suecana*” 38/39 (1989/1990), s. 191–202 i częściowo polemiczny wobec powyższego P. Marrassini, *Some considerations on the problem of the 'Syriac influences' on Aksumite Ethiopia*, „*Journal of Ethiopian Studies*” 23 (1990), s. 35–46.

⁴² K. Fries, *Weddäsê Märjâm. Ein äthiopischer Lobgesang an Maria, nach mehreren Handschriften herausgegeben und übersetzt*, Leipzig 1892, s. 7–9.

⁴³ Tedros Abreha, *Jacob of Serug in the Ethiopic tradition under review and new clues about the background of the gəəz anaphora ascribed to Jacob of Serug*, w: *Aethiopia fortitudo ejus: studi in onore di monsignor Osvaldo Raineri in occasione del suo 80° compleanno*, red. R. Zarzeczny, Roma 2015, s. 463–478.

darzeniami w samej Etiopii. Chociaż bardzo trudno tu o wyraźne dowody, wydaje się, iż w pewnych przypadkach władza świecka czy biskupia ingerowała w transmisję tekstów religijnych, sprawiając na przykład, że przekaz rękopiśmienny jakiegoś dzieła zostawał przerwany⁴⁴. Za ilustrację tego zjawiska posłużyć może przekład *O Antychryście* Hipolita Rzymskiego. Dokonany ponad wszelką wątpliwość z greki, a więc należący do najstarszej warstwy piśmiennictwa etiopskiego, znany jest zaledwie z jednego rękopisu. Rękopis ten został odkryty w klasztorze Gunda Gunde.

Ośrodek ten, położony z dala od tradycyjnych centrów etiopskiego chrześcijaństwa, był przez długi czas miejscem rozwijania się doktryn opozycyjnych wobec głównego nurtu ortodoksji, a jego przedstawiciele padali ofiarami represji ze strony państwa⁴⁵. Odizolowanie klasztoru Gunda Gunde przyczyniło się zapewne do zachowania egzemplarza tekstu, którego kopiowanie w innych miejscach zostało zarzucone, a w którym mnisi z Gunda Gunde znaleźli poparcie niektórych swoich poglądów. Konkretnie chodzić tu miało o zawarte w dziele Hipolita odrzucenie wszelkiej władzy ziemskiej analogiczne wobec odrzucenia przez mnichów z tego klasztoru postępowania współczesnych im władców Etiopii⁴⁶.

8. PROJEKT INTERNETOWEJ BAZY ETIOPSKICH TŁUMACZEŃ OJCÓW KOŚCIOŁA

Jak ukazano powyżej, badania nad etiopskimi tłumaczeniami pism Ojców Kościoła wiążą się z wieloma problemami natury metodologicznej,

---

⁴⁴ Szerzej na ten temat zob. M. Krawczuk, *Wkład etiopistyki do badań nad piśmiennictwem wczesnochrześcijańskim. Aethiopia Christiana i jej piśmiennictwo*, w: *Orientalistyka. Rozważania o nauce*, red. S. Surdykowski, Warszawa 2015, s. 173–180.

⁴⁵ Na temat tych wydarzeń zob. m.in. R. Beylot, *Un épisode de l'histoire ecclésiastique de l'Éthiopie. Le mouvement stéphanite. Essai sur chronologie et sa doctrine*, "Annales d'Éthiopie" 8 (1970), s. 103–116; A. Ferenc, „Herezja” Stefanitów w Etiopii w XV–XVI w., „Euhemer” 1/2 (1969), s. 71–80; A. Mordini, *Il convento di Gunda Gundie*, „Rassegna di Studi Etiopici” 13 (1953), s. 29–63. Warto dodać, że bezcenna biblioteka klasztoru jest sukcesywnie digitalizowana i umieszczana bezpłatnie w Internecie na stronie <http://gundagunde.digitalscholarship.utscc.utoronto.ca>.

⁴⁶ G. Lusini, *Elementi romani nella tradizione letteraria aksumita*, "Aethiopica" 4 (2001), s. 42–54.

a ich wyniki są rozproszone i niedostatecznie rozpropagowane. Istotnym postępem było opublikowanie w latach 2003–2014 pięciotomowego kompendium *Encyclopaedia aethiopica*, w którym wśród wielu haseł poświęconych najrozmaitszym zjawiskom i postaciom z Rogu Afryki, znalazły się także opracowania dotyczące Ojców Kościoła w Etiopii⁴⁷. Artykuły te, referujące aktualny w czasie pisania stan badań, oparte są w dużej mierze na katalogach rękopisów etiopskich i ograniczają się w większości do wyliczenia przypisywanych danemu autorowi w Etiopii dzieł, bez wnikania w poprawność tych atrybucji.

W 2015 roku pod kierunkiem piszącego te słowa została otwarta dostępna publicznie online baza danych, mająca w założeniu zbierać informacje o etiopskich przekładach pism Ojców Kościoła⁴⁸. Baza dostępna jest pod adresem: <http://www.afrykanistyka.uw.edu.pl/patres/> .

W założeniu baza ma rejestrować utwory:

- będące tłumaczeniami pism Ojców Kościoła na język gyyz dokonanymi z dowolnego języka (innymi słowy zarówno bezpośrednio tłumaczenia z greki jak i tłumaczenia dokonane za pośrednictwem arabskiego),
- zarówno wydane, jak i pozostające w rękopisach,
- będące dziełami autorskimi, wyłączone są zatem dzieła anonimowe jak apokryfy, teksty pseudoapostolskie, akta soborowe, co pozostawia w zasadzie wyłącznie listy i homilie,
- dla których stwierdzono z autopsji (tj. w wyniku lektury tekstu gyyz), iż są w istocie tłumaczeniem danego dzieła.

---

⁴⁷ Np. Atanazy Wielki (t. 1, s. 392–393), Afrahat (t. 1, s. 287), Bazyli Wielki (t. 1, s. 496–498), Cyryl Aleksandryjski (t. 1, s. 844–845), Epifaniusz z Salaminy (t. 2, s. 336–338), Ewagriusz Pontyjski (t. 2, s. 457–459), Grzegorz z Nazjanzu (t. 2, s. 891–892), Grzegorz z Nyssy (t. 2, s. 892–894), Hipolit Rzymski (t. 3, s. 35–36), Jan Chryzostom (t. 3, s. 293–295), Sewer z Antiochii (t. 4, s. 638–640), Teodot z Ankyry (t. 4, s. 944–945), Teofil Aleksandryjski (t. 4, s. 947–948).

⁴⁸ Projekt ten został sfinansowany z Dotacji Statutowej dla Młodych Naukowców Wydziału Orientalistycznego UW (zob. Protokół z posiedzenia Komisji Konkursowej Wydziału Orientalistycznego z dnia 18 czerwca 2014 r. <http://orient-old.uw.edu.pl/pl/io/projekty/protokol%20z%20posiedzenia%20komisji%20DSM%202014.pdf> [data dostępu: 18 lutego 2018]).

Każdy rekord w bazie danych składa się z dwóch części. Część pierwsza, oparta na standardowych podręcznikach i leksykonach patrologii, w sposób jednoznaczny identyfikuje autora i tytuł dzieła oryginalnego oraz podaje (tam, gdzie to możliwe) jego numer w *Clavis Patrum Graecorum* M. Geerarda, *Bibliotheca Hagiographica Graeca* i *Patrologia Graeca* J. P. Migne'a. Imię autora i tytuł dzieła podane są w języku łacińskim w formie występującej w *Clavis Patrum Graecorum*.

Część druga zawiera informacje na temat wersji etiopskiej dzieła. Pierwsze dwa pola w tej części tj. tytuł etiopski oraz incipit wypełniane są w języku gyyz przy użyciu pisma etiopskiego w formacie Unicode. Uznano, że pola te będą interesujące jedynie dla osób znających w jakimś stopniu język gyyz. W toku prób stało się jasne ponadto, że dokonanie naukowej transliteracji będzie zbyt żmudne i ryzykowne także od strony informatycznej (prawidłowe wyświetlanie) ze względu na konieczność użycia niestandardowych znaków. Tytuł oraz incipit podawane są według edycji krytycznej lub rękopisu będącego w dyspozycji wypełniającego bazę, co niesie za sobą ten negatywny skutek, iż nie są rejestrowane różne występujące w Etiopii warianty imienia autora⁴⁹.

Kolejne pole zawiera możliwie kompletny spis rękopisów zawierających wersję danego tłumaczenia. Podane są sygnatury rękopisów (według standardu przyjętego w *Encyclopaedia aethiopica*) oraz numery folio, na których został zapisany dany tekst. Następne pole nazwane „Kolekcja” wypełniane jest dla tych tekstów, które zasadniczo nie występują samodzielnie, a jedynie jako część większej kompilacji o względnie ustabilizowanej w rękopisach zawartości jak np. wspomnianego *Senodos* czy apokryficznych dziejów apostoelskich *Gädlä hawaryat*.

Pole „Bibliografia” zawiera opis bibliograficzny edycji krytycznej, jeśli taka istnieje, jak również naukowych publikacji poświęconych danemu tekstowi etiopskiemu. Wreszcie, w polu „Uwagi” umieszcza się wszelkie inne potencjalnie interesujące informacje.

W intencji twórcy projektu baza danych ma pomóc stworzyć płaszczyznę porozumienia pomiędzy badaczami literatury wczesnochrze-

---

⁴⁹ Greckie imiona ulegają daleko idącym zniekształceniom przy próbie dostosowania ich do fonologii języka gyyz i do zapisu w piśmie etiopskim. I tak na przykład imię Hipolit może być oddane jako między innymi: Ἡπολιτός, Ἄβολιδᾶς czy Βαλῆδας.

ścijańskiej a etiopistami oraz przyczynić się do docenienia roli tradycji etiopskiej w porównawczych studiach patologicznych. Projekt jest cały czas rozwijany w miarę możliwości, dlatego też wszelkie głosy krytyki, jak i oferty współpracy, będą mile widziane.

BIBLIOGRAFIA

- Ayele Taklahāymānot, *The Egyptian metropolitan of the Ethiopian Church*, „Orientalia Christiana Periodica” 54 (1988), s. 175–222.
- Arras V. (red.), *Patericon Aethiopicæ*, Louvain 1967 (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 277–278, Scriptorum Aethiopicæ 53–54).
- A. Bausi, *A case for multiple text manuscripts being “corpus organizers”*, „Manuscript Cultures” (2010) 3, s. 34–36.
- Bausi A. (red.), *Comparative oriental manuscript studies. An introduction*, Hamburg 2015.
- Bausi A., *L’Epistola 70 di Cipriano di Cartagine*, „Aethiopica” 1 (1998), s. 101–130 (DOI: <https://doi.org/10.15460/aethiopica.1.1>).
- Bausi A., A. Camplani, *New Ethiopic documents for the history of Christian Egypt*, „Zeitschrift für Antikes Christentum/Journal of Ancient Christianity” 17 (2013), 2, s. 215–247 (DOI: <https://doi.org/10.1515/zac-2013-0012>).
- Beylot R., *Un épisode de l’histoire ecclésiastique de l’Éthiopie. Le mouvement stéphanite. Essai sur chronologie et sa doctrine*, „Annales d’Éthiopie” 8 (1970), s. 103–116 (DOI: <https://doi.org/10.3406/ethio.1970.886>).
- Beylot R., *Un témoin éthiopien inédit du Gradus 5 de Jean Climaque*, w: *Pensée grecque et sagesse d’Orient*, red. A.-M. Amir Moezzi, Brepols 2009, s. 89–107 (DOI: <https://doi.org/10.1484/M.BEHE-EB.4.00176>).
- Cerulli E., *La letteratura etiopica*, Milano 1968.
- Cerulli E., *Il libro etiopico dei Miracoli di Maria e le sue fonti nelle letterature del Medio Evo latino*, Roma 1947.
- Cerulli E., *I manoscritti etiopici della Biblioteca Nazionale di Atene*, „Rassegna di Studi Etiopici” 2 (1942) 2, s. 181–190.
- Cohen L., *The missionary strategies of the Jesuits in Ethiopia (1555–1632)*, Wiesbaden 2009.
- Crummey D., *Church and nation: the Ethiopian Orthodox Tāwahedo Church (from the thirteenth to the twentieth century)*, w: *Cambridge history of Christianity*. Vol. 5, *Eastern Christianity*, red. M. Angold, Cambridge 2008, s. 457–487.
- Ferenc A., „Herezja” Stefanitów w Etiopii w XV–XVI w., „Euhemer” 1/2 (1969), s. 71–80.
- Fries K., *Weddâsê Mârjâm. Ein äthiopischer Lobgesang an Maria, nach mehreren Handschriften herausgegeben und übersetzt*, Leipzig 1892.
- Fritsch E., *The liturgical year and the lectionary of the Ethiopian Church*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 12 (1999), s. 71–116.
- Getatchew Haile, *The intrusion of the theology of Purgatory in the Ethiopian Orthodox*

- Church, "Analecta Bollandiana" 130 (2012) 2, s. 306–314 (DOI <https://doi.org/10.1484/J.ABOL.5.101804>).
- Graf G., *Geschichte der christlichen arabischen Literatur*. Bd. 2, Città del Vaticano 1947, s. 321–323.
- Krawczuk M., O piśmiennictwie etiopskim w języku gyyz, „Literatura na Świecie” (2014) 7/8, s. 245–271.
- M. Krawczuk, *Wkład etiopistyki do badań nad piśmiennictwem wczesnochrześcijańskim. Aethiopia Christiana i jej piśmiennictwo*, w: *Orientalistyka. Rozważania o nauce*, red. S. Surdykowska, Warszawa 2015, s. 173–180.
- Lusini G., *Appunti sulla patristica greca di tradizione etiopica*, "Studi Classici e Orientali" 38 (1989), s. 469–493.
- Lusini G., *Elementi romani nella tradizione letteraria aksumita*, "Aethiopica" 4 (2001), s. 42–54 (DOI: <https://doi.org/10.15460/aethiopica.4.1.490>).
- Lusini G., *Le monachisme en Éthiopie. Esquisse d'une histoire*, w: *Monachismes d'Orient. Images, échanges, influences*, red. F. Jullien, M.-J. Pierre, Turnhout 2011, s. 133–147 (DOI: <https://doi.org/10.1484/M.BEHE-EB.1.100714>).
- Lusini G., *Tradizione origeniana in Etiopia*, w: *Origeniana octava: Origen and the Alexandrian tradition: papers of the 8th International Origen Congress, Pisa, 27–31 August 2001*, red. L. Perrone, Leuven 2003, s. 1177–1184.
- Marrassini P., *Some considerations on the problem of the 'Syriac influences' on Aksumite Ethiopia*, "Journal of Ethiopian Studies" 23 (1990), s. 35–46.
- Martínez d'Alós-Moner A., *Envoys of a human God: the Jesuit mission to Christian Ethiopia, 1557–1632*, Leiden 2015.
- Mordini A., *Il convento di Gunda Gundie*, „Rassegna di Studi Etiopici" 13 (1953), s. 29–63.
- Proverbio D. V., *La recensione etiopica dell'omelia pseudocrisostomica de ficu exarata ed il suo tréfonds orientale*, Wiesbaden 1998.
- Raineri O., *Tedros Abraha, Filone di Carpasia: un'omelia pasquale trasmessa in Etiopia*, w: *Εὐκοσμία Studi miscellanea per il 75o di Vincezo Poggi S. J.*, red. V. Ruggieri, L. Pieralli, Soveria Mannelli 2003, s. 377–398.
- Raineri O., *Omelia del Salvatore (Trattato etipico sulla passione di Cristo)*, "Orientalia Christiana Periodica" 77 (2011) 1, s. 93–151.
- Sauget J.-M., *Un exemple typique des relations culturelles entre l'arabe-chrétien et l'éthiopien: un «Patericon» récemment publié*, w: *IV Congresso Internazionale di Studi Etiopici (Roma, 10–15 aprile 1972)*, red. E. Cerulli, Roma 1974, s. 321–388.
- Starowieyski M., *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa Wschodu*, Warszawa 1999.
- Tedros Abreha, *Jacob of Serug in the Ethiopic tradition under review and new clues about the background of the gəəz anaphora ascribed to Jacob of Serug*, w: *Aethiopia fortitudo ejus: studi in onore di monsignor Osvaldo Raineri in occasione del suo 80° compleanno*, red. R. Zarzeczny, Roma 2015, s. 463–478.
- Tedros Abraha, *Quotations from patristic writings and references to early Christian literature in the books of St. Yared*, "Le Muséon" 122 (2009), s. 331–404 (DOI: 10.2143/MUS.122.3.2045875).

- Witakowski W., *The Ethiopic life of John Chrysostom*, w: *Chrysostomosbilder in 1600 Jahren: Facetten der Wirkungsgeschichte eines Kirchenvaters*, red. M. Wallraff, R. Brändle, Berlin–New York, 2008.
- Witakowski W., *Syrian influences in Ethiopian culture*, “*Orientalia Suecana*” 38/39 (1989/1990), s. 191–202.
- Zarzeczny R., *Euzebiusz z Heraklei. Homilia [efeska] z etiopskiej antologii patrystycznej Querellos (Eusebius Heracleensis, Homilia, CPG 6143)*, „*Vox Patrum*” 57 (2012), s. 781–792.
- Zarzeczny R., *Some remarks concerning the Ethiopic recension of the” Life of Antony*, “*Orientalia Christiana Periodica*” 79 (2013) 1, s. 37–60.